

WOJEWÓDZKI PROGRAM OCHRONY DZIEDZICTWA I KRAJOBRAZU KULTUROWEGO MAŁOPOLSKI (wybrane fragmenty dokumentu)

I. WPROWADZENIE

1. Czym jest *Wojewódzki program ochrony dziedzictwa i krajobrazu kulturowego Małopolski*?

1. Zasadniczym kontekstem opracowania *Wojewódzkiego programu ochrony dziedzictwa i krajobrazu kulturowego Małopolski* jest uznanie zasobów regionalnego dziedzictwa kulturowego za zasadniczy czynnik wpływający na kształtowanie się tożsamości regionalnej. Zasoby te określają i wyznaczają wieloaspektowe uwarunkowania rozwoju województwa, upowszechniania kultury oraz atrakcyjności turystycznej. Głównym celem sformułowania *Programu* jest dążenie do znaczącej poprawy stanu zasobów regionalnego dziedzictwa kulturowego oraz zachowania krajobrazu kulturowego Małopolski poprzez określenie podstawowych warunków i determinant organizacyjnych, finansowych i edukacyjnych, które temu służą, a także racjonalne korzystanie z zasobów dziedzictwa kulturowego.

2. Dziedzictwo kulturowe Małopolski jest dziedzictwem powszechnie uznawanym i rozpoznawanym przez mieszkańców Małopolski, a jednocześnie stanowi mocny wyraz regionalnej tożsamości.

Małopolska jest regionem o wyjątkowym dziedzictwie narodowym. W miastach takich jak Kraków, Tamów i Nowy Sącz, wraz z ich bliższą i dalszą okolicą, znajdują się **unikatowe zabytki oraz zbiory**, które są niezwykle cenne z punktu widzenia dorobku kulturalnego kraju. Wiele z nich pozostaje jednak poza szerszym odbiorem, co powoduje ogromne kłopoty w prawidłowym utrzymaniu, ochronie, ekspozycji oraz promocji.

Kuratorom zapomnianych miejsc trudno jest zdobyć odpowiednie środki na prawidłową konserwację, nie wspominając o ich promocji.

Dziedzictwo Małopolski to **nie tylko zabytki**, to także odmienna od reszty Polski kultura regionu – rzemiosło, zwyczaje, tradycje, folklor, kuchnia oraz niepowtarzalny krajobraz. Potrzeba ochrony rodzimego dziedzictwa jest bezsporna i z dużym powodzeniem prowadzi ją wiele instytucji zarówno centralnych, samorządowych oraz społecznych, jak i prywatnych. Jednak, jak do tej pory, żadnej z instytucji zajmujących się ochroną dziedzictwa kulturowego i opieką nad zabytkami w Małopolsce, nie udało się stworzyć programowego dokumentu określającego niezbędne działania w sposób bardziej kompleksowy, łączącego elementy ochrony

i konserwacji z elementami edukacyjnymi oraz promocyjnymi. **Łączenie aktywnej ochrony oraz wzbudzanie zainteresowania**, nie tylko ciekawymi obiektami, ale także historią i kulturą regionu oraz najbliższej okolicy, jest jednym z założeń *Wojewódzkiego programu w województwie małopolskim, wykreowanego z inicjatywy samorządu województwa małopolskiego*.

Taki właśnie przekaz niesie między innymi misja województwa przyjęta w *Strategii rozwoju województwa małopolskiego na lata 2000–2006*:

„Małopolska – regionem szans, wszechstronnego rozwoju ludzi i nowoczesnej gospodarki, silnym aktywnością swych mieszkańców, czerpiącym z dziedzictwa przeszłości i zachowującym tożsamość w integrującej się Europie”.

Tworzeniu i wzbogacaniu takiego właśnie obrazu Małopolski służy przygotowany *Program*.

[...]

IV. ZASOBY DZIEDZICTWA I KRAJOBRAZU KULTUROWEGO WOJEWÓDZTWA MAŁOPOLSKIEGO

1. Obszar Małopolski – rys historyczny

26. Nie sposób wykreślić, choćby w przybliżeniu, granic obszaru przynależnego do Krakowa w okresie monarchii wczesnopiastowskiej z uwagi na brak wiarygodnych źródeł.
 - Dopiero z przełomu XII i XIII w. dysponujemy materiałami i danymi umożliwiającymi rekonstrukcję terytorium ówczesnej ziemi krakowskiej i jej granic.
 - W drugiej połowie XII w. obejmowała ona swym zasięgiem kasztelanie: oświęcimską, bytomską, krakowską, brzeską, wojnicką, biecką i sądecką.
 - Do końca XIII w. ziemia krakowska utraciła, na skutek politycznych układów między książętami piastowskimi, terytoria kasztelani bytomskiej, oświęcimskiej oraz tereny na zachód i południowy zachód od Tyńca i Krakowa.
 - W XIV w., w związku z zanikiem wielu kasztelanii i nowym podziałem terytorialnym ziemi na powiaty sądowe, ziemia krakowska utraciła na rzecz województwa sandomierskiego fragment terytorium dawnej kasztelanii brzeskiej oraz część obszaru dawnej kasztelanii wojnickiej, m.in. z Tarnowem i Pilzнем. W tym też czasie ostateczną formę przybrały, na okres kilkuset lat – aż do rozbiorów, północno-zachodnie, północne, wschodnie i południowo-wschodnie odcinki granicy ziemi krakowskiej.
 - W XV w. doszło do zasadniczych zmian na zachodzie. W wyniku zabiegów królewskich przyłączone zostały terytoria księstw oświęcimskiego (1453, 1457) i zatorskiego (1494, 1513). Od 1443 r. w nieformalnym związku z ziemią krakowską, poprzez osobę biskupa krakowskiego, pozostawało księstwo siewierskie.
 - W tym kształcie województwo krakowskie utrzymało się i funkcjonowało do pierwszego rozbioru Polski w roku 1772 i mimo że w ciągu kilku poprzedzających rozbiór stuleci zaszło wiele ważnych, a nawet przełomowych i dramatycznych wydarzeń (np. wojny z Habsburgami i Szwedami), to granice ziemi krakowskiej zachowały wyjątkową trwałość i stabilność, nie ulegając zmianom i destrukcji.

- Dopiero częściowy w 1772 r., a następnie całkowity rozpad państwa i rozbiory dokonały dzieła zniszczenia uformowanej przez wieki i sprawnie funkcjonującej struktury terytorialnej.
- Historyczna ziemia krakowska obejmowała Wyżynę Małopolską oraz Karpaty. Zajmowała zachodnią część Wyżyny Małopolskiej oraz podprovincje: Wyżynę Śląsko-Krakowską i Wyżynę Środkowomałopolską. Południowa jej część, wchodząca w skład prowincji Karpat, obejmowała środkową część podprovincji północnego Podkarpacia oraz północną część zewnętrznych Karpat Zachodnich.
- Do 1975 r. historyczna ziemia krakowska, wyznaczona granicą ówczesnego województwa krakowskiego, stanowiła spójny obszar. Rok 1975, w którym nastąpił nowy podział administracyjny kraju, przyniósł niczym nie uzasadniony podział ziemi krakowskiej, dzieląc ją pomiędzy osiem województw. Nie wzięto pod uwagę wyznaczników tożsamości kulturowej, takich jak regiony etnograficzne, charakter i forma budownictwa, sztuka itd. Najjaskrawszym tego przykładem było włączenie powiatów chrzanowskiego i olkuskiego do województwa katowickiego oraz ziemi żywieckiej do województwa bielskiego, z którymi tereny te nigdy nie miały związku historycznego, a tym bardziej kulturowego.
- Od 1 stycznia 1999 r. ziemia krakowska znów stanowi, z pewnymi wyjątkami, obszar spójny, uwarunkowany historycznie i kulturowo.

Struktury historycznej ziemi krakowskiej ukształtowały się przed wiekami. Składały się na nie historyczne powiaty: biecki, krakowski, Książ Wielki, lelowski, pilzneński, proszowicki, sądecki, śląski, oraz historyczne regiony: Orawa, Podhale i Spisz.

Obecne 19 powiatów województwa małopolskiego w zasadzie obejmuje, z małymi wyjątkami, obszar historycznie ukształtowanej ziemi krakowskiej.

2. Rejestr zabytków

27. **Najważniejsze obiekty zabytkowe o istotnym znaczeniu dla regionu wpisano do rejestru zabytków, który na terenie województwa prowadzi wojewódzki konserwator zabytków.**

Do rejestru wpisuje się zabytek nieruchomy na podstawie decyzji wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków z urzędu bądź na wniosek właściciela zabytku nieruchomego lub użytkownika wieczystego gruntu, na którym znajduje się zabytek nieruchomy.

W trybie określonym w ustawie do rejestru może być również wpisane otoczenie zabytku wpisanego do rejestru, a także nazwa geograficzna, historyczna lub tradycyjna tego zabytku. Wpis do rejestru historycznego układu urbanistycznego, ruralistycznego lub historycznego zespołu budowlanego nie wyłącza możliwości wydania decyzji o wpisie do rejestru wchodzących w skład tych układów lub zespołu zabytków nieruchomych.

Wpisanie zabytku nieruchomego do rejestru ujawnia się w księdze wieczystej danej nieruchomości na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków, na podstawie decyzji o wpisie do rejestru tego zabytku. Decyzja o wpisie zabytku nieruchomego do rejestru, na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków, stanowi podstawę wpisu w katastrze nieruchomości.

Na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków informacje o wpisie zabytku nieruchomego do rejestru ogłasza się w wojewódzkim dzienniku urzędowym.

28. Na podstawie schematu przygotowanego przez Departament Ochrony Zabytków Ministerstwa Kultury i Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków w Warszawie (instrukcja Ministerstwa Kultury z 2 lutego 2004 r.), małopolski wojewódzki konserwator zabytków opracował – w kwietniu 2004 r. – *Raport dotyczący zasobu i stanu obiektów wpisanych do rejestru zabytków*.
29. Informacje statystyczne, będące liczbowym podsumowaniem prac, zawierają poniższe tabele:

Tabela 1: Wojewódzki rejestr zabytków – województwo małopolskie

Lp.	Wyszczególnienie zabytków	Liczba
1	Zabytki nieruchome w rejestrze zabytków w województwie małopolskim	5 180
2	Wielkoobszarowe założenia wiejskie lub miejskie (układy urbanistyczne, place, ulice, układy ruralistyczne) w województwie	50
3	Wielkoobszarowe założenia miejskie lub wiejskie wpisane do rejestru zabytków (układ urbanistyczny, ulica, plac etc.)	92
4	Zabytki wpisane do rejestru i przeniesione do skansenów	25
5	Zabytki wpisane do rejestru zabytków (z wyłączeniem: założeń wielkoobszarowych, zabytków archeologicznych, obiektów przeniesionych do skansenów i nieistniejących)	4 318

Tabela 2: Zabytki w województwie małopolskim ze wskazaniem własności

Własność	Liczba zabytków
Skarb państwa	629
Komunalne	646
Prywatne	1 733
Związki wyznaniowe	1 229
Nieuregulowane	34

Tabela 3: Zabytki w województwie małopolskim ze wskazaniem rodzaju zabytku

Rodzaj zabytków	Liczba zabytków
Sakralne	840
Obronne	45
Użyteczności publicznej	291
Zamki	28
Pałace	76
Dwory	204
Parki zieleni	387
Mieszkalne	1 377
Gospodarcze	414
Przemysłowe	49
Cmentarze	252
Inne	380

30. **Ewidencja zabytków w regionie obejmuje ok. 50 000 obiektów w skali województwa** (dane szacunkowe na podstawie materiałów własnych i Regionalnego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków w Krakowie).

3. Pomniki historii

31. **Zespoły zabytkowe uznane przez Prezydenta RP za Pomniki Historii**

Ustawa z 23 lipca 2003 r. o ochronie i opiece nad zabytkami przewiduje uznanie obiektu lub zespołu zabytkowego za Pomniki Historii. Art. 15, pkt 1 ustawy stanowi: „Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej, na wniosek ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, w drodze rozporządzenia, może uznać za Pomnik Historii zabytek nieruchomy wpisany do rejestru lub park kulturowy o szczególnej wartości dla kultury, określając jego granice”.

Na terenie województwa małopolskiego za Pomniki Historii uznano:

Kraków – historyczny zespół miejski

Uznany za Pomnik Historii *Zarządzeniem Prezydenta RP z dnia 8 września 1994*; Monitor Polski nr 50 z 1994 r., poz. 418.

Wpis obejmuje historyczny zespół miasta, dawne dzielnice: Stare Miasto, Wawel, Stradom, Kazimierz, Podgórze, Nowy Świat i Piasek. Granica wpisu przebiega od al. 29 Listopada, ulicą Warszawską, Ogrodową, obejmuje budynek dworca

głównego i biegnie wzdłuż torów, dalej ulicami Lubicz, Bosacką, ścieżką osiedlową do ul. Rakowickiej, ścieżką po północnej stronie budynku Akademii Ekonomicznej, dalej na zachód do al. Beliny-Prażmowskiego, rondem Mogiłskim, al. Powstania Warszawskiego, granicą Ogrodu Botanicznego, obejmując Ogród Botaniczny i Obserwatorium Astronomiczne, do ul. Kopernika, ul. Śniadeckich do ul. Sołtyka, ulicami: św. Łazarza, Grzegórzecką do torów kolejowych, wzdłuż torów kolejowych, ul. Miodową z jej włączeniem, ulicami Siedleckiego, Daszyńskiego (granica Cmentarza Żydowskiego) i dalej do brzegu Wisły (z wyłączeniem stacji benzynowej), ul. Podgórską z włączeniem ulicy, Mostem Powstańców Śląskich z włączeniem mostu, ulicami: Na Zjeździe, Kącik, Traugutta, Dąbrowskiego, Hetmańska, al. Powstańców Wielkopolskich, al. Powstańców Śląskich, Kamińskiego, Kononickiej, Ludwinowska, Bulwarem Wołyńskim i Bulwarem Poleskim włączając bulwary i brzeg Wisły, do Mostu Dębnickiego, włączając most, alejami: Krasińskiego, Mickiewicza, Słowackiego, włączając całe Aleje, do ul. Warszawskiej.

Wieliczka – kopalnia soli położona pod miastem Wieliczka

Uznana za Pomnik Historii *Zarządzeniem Prezydenta RP z dnia 8 września 1994*; Monitor Polski nr 50 z 1994 r., poz. 424.

Kopalnia położona jest pod miastem na dziewięciu różnych poziomach od 57 do 327 m. Wyrobiska rozciągają się na długości ok. 5,5 km wzdłuż osi EW i na szerokości ok. 1,5 km wzdłuż osi NS. Jako pomnik historii uznane zostały wyrobiska na ośmiu poziomach: I „Bono”, II w całości (II wyższy „Braci Markowskich”, II niższy „Mickiewicza”), III „Słowackiego” w całości, z wyjątkiem obszaru na wsch. od szybu „Wilson” (d. Buczek), IV „Grunwald” – na wsch. pod filar „Wilson” włącznie, V „Lenino” – na wsch. jak w poziomie IV, na zach. pod szyb „Kościuszko”, VI „Regis” i VII „Warszawa” w całości, z wyjątkiem obszaru na zach. od szybu „Kościuszko”, VIII w całości jako ważny geologicznie. Poziomy VI, VII i VIII stanowią strefę ochronną.

Bochnia – kopalnia soli położona pod miastem Bochnia

Uznana za Pomnik Historii *Zarządzeniem Prezydenta RP z dnia 26 września 2000*; Monitor Polski nr 83 z 2000 r., poz. 938.

Kopalnia soli w Bochni jest bezcennym zabytkiem techniki, o wybitnym znaczeniu dla historii Polski. Jest najstarszą, działającą nieprzerwanie od połowy XIII w. do XX w., kopalnią soli w Polsce. Obiektami o szczególnej wartości są wyrobiska zabytkowej części bocheńskiej kopalni soli ciągnące się od szybu „Trinitatis”, poza były szybik „Danielowiec” do poziomu „Gołuchowski”, na sześciu poziomach przy szybie „Campi”, do IX poziomu przy szybie „Sutoris”. Wpis obejmuje wyrobiska kopalni, położone na głębokości od 70 do 289 m, obejmujące łącznie ok. 60 km chodników i komór. Rozciągają się na długości ok. 3,5 km wzdłuż osi EW i na szerokości maksymalnej 250 m wzdłuż osi NS. Wyrobiska objęte ochroną znajdują się na dziewięciu poziomach: I „Danielowiec”, II „Sobieski”, III „Wernier”, IV „August”, V „Lobkowicz”, VI „Sienkiewicz”, VII „Błagaj-Stanetti”, VIII „Podmoście”, IX „Gołuchowski”.

Kalwaria – krajobrazowy zespół manierystyczny parku pielgrzymkowego w Kalwarii Zebrzydowskiej

Uznany za Pomnik Historii Zarządzeniem Prezydenta RP z dnia 30 października 2000; Monitor Polski nr 98 z 2000 r., poz. 1062).

Wpis obejmuje zespół położony w miejscowości Kalwaria Zebrzydowska, gmina Iłocza, powiat Wadowice, województwo małopolskie. Granica zespołu obejmuje 44 obiekty architektoniczne położone na powierzchni 160 ha. Przebiega od klasztoru oo. bernardynów i kościoła głównego oraz dawnego pałacu Czartoryskich, dalej w kierunku wschodnim kolejno do Brodów wraz z Górą Oliwną i zamku w Lanckoronie, następnie na zachód do mostu na Cedronie, dalej do Bugaju wraz z górą Synaj, aż do zamku w Barwałdzie i z powrotem w kierunku północno-wschodnim do Góry Oliwnej i klasztoru.

Pole bitwy pod Raclawicami

Uznane za Pomnik Historii w 2004 r.

Bitwa pod Raclawicami uznawana jest przez historyków za jedno z najważniejszych wydarzeń militarnych i społecznych w historii Polski. Ówczesne znaczenie bitwy było ogromne, budziło zapał powstania narodowego, dodawało Polakom wiary w możliwość ocalenia własnej państwowości. Do dnia dzisiejszego zachował się nie zniekształcony działalnością gospodarczą oryginalny, historyczny krajobraz pola bitwy. Krajobraz pola bitwy charakteryzuje się urozmaiconą rzeźbą terenu porośniętego zwartymi lasami, ze stromymi stokami, wydłużonymi wąwozami i dominującym wzgórzem Zamczysko. W centrum wydarzenia historycznego znajduje się obecnie wzgórze Zamczysko z ruinami XIV-wiecznego zamku. Ponadto na terenie w 1934 r. usypano pamiątkowy kopiec. U stóp wzgórza znajduje się zespół dworski w Janowiczkach z około 1930 r., w którym mieści się obecnie izba pamięci, willa Walerego Sławka z 1935 r., obecnie muzeum, a także wzniesiony w 1994 r. pomnik Bartosza Głowackiego, autorstwa Mariana Koniecznego. Ważnymi, zabytkowymi elementami znajdującymi się na terenie są także kościół parafialny pw. śś. Piotra i Pawła w Raclawicach z 1778 r. oraz zespół dworski w Dziemięrzycach z przełomu XIX/XX w.

4. Lista Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego UNESCO

32. Konwencja Generalna Organizacji Narodów Zjednoczonych dla Wychowania, Nauki i Kultury, zebrana w Paryżu w dniach 17–21 listopada 1972 r., stwierdza, że „dziedzictwu kulturalnemu i naturalnemu coraz bardziej zagraża zniszczenie nie tylko wskutek szkód wywołanych przyczynami tradycyjnymi, lecz także wskutek przeobrażeń społecznych i gospodarczych, które pogarszają sytuację przez zjawiska jeszcze groźniejszych szkód lub zniszczeń;

zważywszy, że uszkodzenie lub unicestwienie jakiegokolwiek dobra należącego do dziedzictwa kulturalnego lub naturalnego stanowi nieodwracalne zubożenie dziedzictwa wszystkich narodów świata;

zważywszy, że wobec rozmiarów i wagi niebezpieczeństw zagrażających tym dobrom cała społeczność międzynarodowa powinna wziąć udział w ochronie dziedzictwa kulturalnego i naturalnego o wyjątkowej powszechnej wartości przez udzielenie zbiorowej pomocy która nie zastępując działania zainteresowanego Państwa, będzie je skutecznie uzupełniała [...]"

W rozumieniu konwencji za „dziedzictwo kulturalne” uważane są:

- zabytki, dzieła architektury, dzieła monumentalnej rzeźby i malarstwa, elementy i budowle o charakterze archeologicznym, napisy, groty i zgrupowania tych elementów, mające wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historii, sztuki lub nauki,
- zespoły budowli oddzielnych lub łącznych, które ze względu na swoją architekturę, jednolitość lub zespolenie z krajobrazem mają wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historii, sztuki lub nauki,
- miejsca zabytkowe, dzieła człowieka lub wspólne dzieła człowieka i przyrody, jak również strefy, a także stanowiska archeologiczne, mające wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historycznego, estetycznego, etnologicznego lub antropologicznego.

Z obszaru województwa małopolskiego na *Liście* znajdują się:

33. **4.1. Historyczny zespół urbanistyczno-architektoniczny miasta Krakowa**

Zespół wpisano na *Listę* w 1978 r.

Wpis obejmuje Wzgórze Wawelskie z zamkiem, średniowieczne miasto w obrębie Plant, średniowieczne miasto Kazimierz wraz z jego przedmieściem Stradomiem.

34. **4.2. Kopalnia soli w Wieliczce (Wieliczka, powiat wielicki)**

Kopalnia wpisana została na *Listę* w 1978 r.

Wieliczka zyskała w przeszłości zaszczytne miano stolicy przemysłu staropolskiego. Jest jednym z najbardziej godnych uwagi miast w Polsce ze względu na najstynniejszą kopalnię soli – najliczniej odwiedzaną z kopalń świata przez turystów oraz na wybitne wartości urbanistyczno-krajobrazowe, architektoniczne i historyczne. Początki warzelnictwa solnego na terenie Wieliczki należą do najstarszych w Europie i sięgają środkowego okresu neolitu (około 3500 lat p.n.e.). Odkrycie soli kamiennej nastąpiło w 2. połowie XIII w., początkując budowę kopalni funkcjonującej bez przerwy od średniowiecza po XX w. W ciągu siedmiu wieków istnienia kopalni wyeksploatowano około 7,5 mln m³ podziemnych wyrobisk górniczych od poziomu I (64 m głębokości) do poziomu IX (327 m głębokości), w tym 2 040 komór, ponad 200 km chodników, 26 szybów dziennych i około 180 szybików łączących wyrobiska na różnych poziomach. W kopalni znajdują się duże komory, często z monumentalnymi obudowami drewnianymi, kaplice, podziemne jeziora, ślady robót górniczych oraz urządzenia kopalniane, np. jedyna na świecie kolekcja drewnianych maszyn (kieratów) wyciągowych do transportu pionowego.

35. **4.3. Obóz Zagłady Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu** (Oświęcim, powiat oświęcimski)

Teren byłego obozu wpisany został na *Listę* w 1979 r. Największy hitlerowski obóz koncentracyjny i ośrodek masowej zagłady, zorganizowany na rozkaz H. Himmlera w maju 1940 r. na Zasolu, przedmieściu Oświęcimia. W październiku 1941 r. został uzupełniony o podobóz Auschwitz II – Birkenau (Brzezinka), przeznaczony dla 200 tys. więźniów. Załoga obozu liczyła ok. 6 tys. esesmanów. Pierwsze transporty polskich więźniów politycznych zaczęły przybywać od połowy 1940 r. Obok Polaków, do Oświęcimia byli kierowani więźniowie z ok. 30 krajów, w tym szczególnie licznie jeńcy sowieccy, Cyganie, a przede wszystkim Żydzi. Dla Żydów z całej Europy Oświęcim stał się miejscem masowej eksterminacji, którą od września 1941 r. zaczęto przeprowadzać za pomocą gazu – cyklonu B. Więźniowie obozu koncentracyjnego byli masowo wykorzystywani jako siła niewolnicza pracująca dla niemieckich koncernów produkujących na potrzeby wojny – IG Farben, Kruppa i in. Ogółem w wyniku wyniszczającej pracy, a przede wszystkim planowej eksterminacji, w Oświęcimiu zostało zamordowanych nie mniej niż 1,2 mln więźniów. Wyzwalające obóz w styczniu 1945 r. wojska sowieckie zastały przy życiu 7,5 tys. więźniów. Obóz stał się symbolem okrucieństwa człowieka w stosunku do człowieka w XX w.

36. **4.4. Zespół klasztorno-pielgrzymkowy oo. bernardynów w Kalwarii Zebrzydowskiej** (gmina Kalwaria Zebrzydowska, powiat wadowicki)

Zespół wpisano na *Listę* w 1999 r.

Zespół klasztorno-pielgrzymkowy – sanktuarium położony jest pomiędzy pasmami gór Beskidu Makowskiego i wzniesieniami Pogórza Wielickiego. Na stokach góry Żar i w dolinie rzeki Skawinki powstał zespół sakralny określany mianem „polskiej Jerozolimy”, ilustrujący mękę i śmierć Pana Jezusa oraz zdarzenia z życia Matki Bożej. Zespół kościoła i klasztoru oo. bernardynów wraz z kompleksem kaplic Drogi Krzyżowej i Dróżek Matki Boskiej, fundowany przez Mikołaja Zebrzydowskiego, wojewodę krakowskiego w 1600 r. i rozbudowany w XVII i XVIII w., jest najstarszym w Polsce kalwaryjnym założeniem architektoniczno-krajobrazowym. Dominantę zespołu stanowi kościół klasztorny pw. Matki Boskiej Anielskiej. Kaplice Drogi Męki Pańskiej i kaplice Dróżek Matki Boskiej rozsiane są w leśno-parkowym otoczeniu.

37. **4.5. Kościoły drewniane Polski południowej**

Zespół wpisano na *Listę* w 2003 r.

Obejmuje on 6 kościołów drewnianych (4 z terenu województwa małopolskiego, 2 z województwa podkarpackiego). Województwo małopolskie reprezentują:

- kościół par. pw. św. Michała Archanioła w **Binarowej** (gmina Biecz, powiat gorlicki), wniesiony około 1500 r., najprawdopodobniej na miejscu starszego, wzmiankowanego w źródłach w 1415 r. We wnętrzu polichromia z XVI–XVII w. Ołtarze w. XVI–XVIII, w głównym rzeźba Matki Boskiej z Dzieciątkiem z ok. 1430 r., inne rzeźby gotyckie z końca XIV w.,

- kościół par. pw. św. Michała Archanioła w **Dębnie** (gmina Nowy Targ, powiat nowotarski), wzniesiony w 2. połowie lub w końcu XV w. Jeden z najlepiej zachowanych drewnianych kościołów średniowiecznych. Jednonawowy, z wieżą izbicową. Wnętrze z zachowaną pierwotną polichromią stropów i ścian. Na belce tęczowej krucyfiks z XIV w. W ołtarzu głównym tryptyk z początku XVI w.; ponadto inne zabytki gotyckie: rzeźby z XV i XVI w., tabernakulum, ławy i sprzęty z XV–XVI w.,
- kościół pw. św. Leonarda w **Lipnicy Murowanej** (gmina Lipnica Murowana, powiat bocheński), wzniesiony pod koniec XV w. lub w 1505 r., gruntownie odnowiony po powodzi w 1997 r. Gotycki, jednonawowy, otoczony podcieniami. Wnętrze o charakterze muzealnym: malowidła patronowe na stropie z początku XVI w., w prezbiterium figuralne z 1689, w nawie z 1711; ponadto na parapecie chóru muzycznego malowidła ilustrujące *Dekalog*, barokowo-ludowe. Na tęczy barokowo-ludowa rzeźbiona grupa Pasji,
- kościół par. pw. śś. Filipa i Jakuba Apostołów w **Sękowej** (gmina Sękowa, powiat gorlicki), wzniesiony w 1516 r. w typie gotyckim. Przekształcony w XVII w.; w tym czasie wzniesiono wieżę i podcienia. Po zniszczeniach w czasie I wojny światowej odnowiony i częściowo zrekonstruowany. Jeden ze szcze-gólnie malowniczych kościołów regionu, odznaczony medalem „Prix Europa Nostra” w 1994 r.

5. Zasoby dziedzictwa kultury w Małopolsce – obiekty o dużej wartości historycznej i architektonicznej

38. Z uwagi na czas powstania, wartości stylowe oraz historyczne do szczególnie cennych budowli sakralnych na terenie województwa małopolskiego należą **zespoły kościelne i klasztorne**: od romańskich po klasycystyczne (m.in. w Wysocicach, Starym Sączu, Miechowie, Kalwarii Zebrzydowskiej, Prandocinie, Kościelcu, Raciborowicach, Bolechowicach, Staniątkach, Niepołomicach, Luborzycy, Rudawie, Imbramowicach, Grodzisku, Koniuszy, Czernej, Alwerni, Hebdowie, Tuchowie, Bieczu, Olkusz, Bochni, Szczepanowie, Wiśniczu, Dobczycach, Jangrocie, Jerzmanowicach, Szczyrzycu, Wieliczce, Kętach, Wadowicach).
39. Specjalne, unikalne wartości kulturowe prezentują **kościół drewniane**. W tej grupie do wybitnie cennych należą m.in. w Lachowicach (XVIII w.), Szalowej (XVII w.), Orawce (XVII w.), Grywałdzie (XV w.), Woli Radziszowskiej (XV/XVI w.), Modlnicy (XVI–XIX w.), Raclawicach Olkuskich (XVI w.), Paczółtowicach (XVI w.), Czulicach (XVI w.), Więclawicach (XVIII w.), Wieliczce (XVI–XIX w.), Iwanowicach (XVIII w.), Łopusznej (XV/XVI w.) Wśród zabytkowych cerkwi na szczególną uwagę zasługują obiekty w Andrzejówce z XVIII w., Bartnem z 1842 r., Bereście z 1842 r., Binczarowej z 1760 r., Boguszy z 1858 r., Brunarach z XVIII w., Dubnem z 1863 r., Hańczowej z XVIII w., jedna z najlepiej zachowanych cerkwi łemkowskich, Jastrzębiku z 1837 r., Królowej Górnej z 1814 r., Kunkowej z XIX w., Kwiatoniu z 1700 r., jedna z najlepiej zachowanych cerkwi łemkowskich, Leluchowie z 1861 r., Łabowej z 1784 r., Miliku z 1813 r., Owczarach z 1653 r., Polanach z 1820 r.,

Powroźniku z 1643 r., jedna z najcenniejszych cerkwi grupy zachodniołemkowskiej, Ropicy Górnej z 1819 r., Skwirtnem z 1837 r., Szczawniku z 1841 r., Uściu Gorlickim z 1786 r., Wierchomli Wielkiej z 1841 r., Wojkowej z 1790 r., Wysowej z 1799 r., Złockiem z 1873 r. Dopełnieniem sakralnego budownictwa drewnianego są obiekty świeckie, m.in. skanseny i placówki muzealne.

40. Wśród zachowanych na terenie województwa dóbr kultury znajdują się **dzieła budownictwa rezydencjonalnego**.

W skład tej grupy wchodzi **zamki, pałace, dwory**, a także pozostałości zespołów dworskich w postaci dawnych zabudowań folwarcznych. Wartość zespołów rezydencjonalnych jest różna. Powstały w wiekach od XVI do początku XX w. Ewidencją objęto również te zespoły, które dziś nie posiadają wyraźnych cech stylowych w wyniku kolejnych przekształceń, jednakże posadowione są w miejscach obiektów starszych, których reliktury ujawniają się w trakcie badań architektonicznych i prac remontowych.

Na terenie województwa znajdują się **22 zamki**:

m.in. w Niedzicy z XIV w., Czorsztynie z końca XIII w., Dębnie z lat 1470–1480, Wiśniczu Nowym z początku XVI w., Pieskowej Skale z połowy XIV w., Ojcowie z XIV w., Rudnie (zamek Tenczyn) z połowy XIV w., Dobczycach z 1. połowy XIV w., Wieliczce z XIII–XIX w., Korzkwi z XV w., Niepołomicach z XVI w., Myślenicach (ruiny z XIII w.), Białym Kościele (ruiny z XIV w.), Spytkowicach z XVI w., Oświęcimiu z XIII w., Suchej Beskidzkiej z XVI w.

Do najcenniejszych **zespołów pałacowych** należą:

Pławowice z 1804, Igołomia z XVIII/XIX w., Krzeszowice (stary pałac z ok. 1830, nowy pałac z lat 1850–1857), Balice z pierwszej połowy XVI w. i początku XIX w., Kryspinów z połowy XIX w., Piekary z lat 1857–1865, Wieliczka z XVIII w., Bobrek z początku XIX w., Osiek z końca XVIII i z XIX w., Polanka Wielka z 1769 r., Zator z 1455 r., Paszkówka z 1860 r., Brzesko z 1898 r., Breń z 2. połowy XIX w., Siary z XIX w., Młoszowa z 1809 r., Książ Wielki z lat 1585–1595.

Dwory reprezentowane są przez:

Bolechowice z końca XVIII w., Głanów z końca XVIII w., Głogoców z końca XIX w., Gołyszyn z 2. ćwierci XIX w., drewniany dwór w Goszycach z XVII/XVIII w., Grodkowice z 1902 r., Hucisko z 1764 r. (po 1815 r.), Jakubowice z XVI, XVII i początku XX w., drewniany dwór w Liplasie z ok. 1850 r., Minoga z 1859 r., Mogilany z końca XVIII w., Modlnicę z XVIII w., drewniany dwór w Raciechowicach z 1760 r., Rybną z XVII–XIX w., Śledziejowice z 1823 r., Tarnawę z 1784 r., Graboszyce z XVI–XVIII w., Brzeźnicę z XVIII w., Stryszów z 1. połowy XVII w., Gorzeń Górny z 1. połowy XIX w., Frydman z XVI/XVII w., Tylmanową z 1840 r., Gromnik z XVIII w., Janowice z około 1830 r., Krzykawkę z XVIII/XIX w.

Przy każdym zespole rezydencjonalnym zachowały się zespoły zieleni – **parki i ogrody**.

Niektóre przetrwały w prawie nie zmienionym układzie, jednak w większości z nich dyspozycja przestrzenna została przekształcona.

41. **Zabytkowe obiekty związane z techniką** reprezentowane są przede wszystkim przez XIX-wieczne i pochodzące z początku XX w.

Wśród nich najwartościowszymi są **dworce kolejowe**:

w Kocmyrzowie, Kościelcu, Radziszowie, Regulicach, Suchej Beskidzkiej, Andrychowie, Zakopanem, Tarnowie, Krzeszowicach, Przeciszowie, Wieliczce.

Interesująca jest **huta żelaza** w Płokach z 1870.

Na uwagę i opiekę zasługują także:

piece wapiennicze w Płazie i w Nawojowej Górze z początku XX w.,

łomy marmuru i warsztaty kamieniarskie w Dębniku z XVII w., **farbiarnia** w Orawce z XVIII w., a także liczne **zabytki techniki ludowej (przemysł wiejski)**, np. kuźnie, młyny, tartaki.

42. **Dzieła obronne** na terenie województwa reprezentowane są przez zespoły fortyfikacji należących do Twierdzy Kraków. Części pierścienia Twierdzy sięgają do wsi Bibice, Zielonki i Węgrzce, gdzie zachowały się forty, szańce, baterie itp.

43. **Zabytkowe cmentarze** dzielą się na: komunalne, rzymskokatolickie parafialne, klasztorne, żydowskie, wojenne, dawne choleryczne. Nagrobki, niekiedy wspaniałe dzieła sztuki, pochodzą najczęściej z początku XIX w., ale wiele jest wcześniejszych. Charakterystyczną dla województwa grupą cmentarzy są cmentarze z I wojny światowej.

44. Najważniejszym zasobem dziedzictwa kulturowego o znaczeniu światowym są **obiekty zabytkowe zespołu miejskiego Krakowa**

Na zabytkowy charakter Krakowa składają się zespoły architektoniczno-urbanistyczne, wzbogacone i rozszerzone na przestrzeni wieków, reprezentujące rozmaite nawarstwienia stylów i tworzące strukturę urbanistyczną miasta. Obejmują one grupy zabudowań genezą sięgające czasów prehistorycznych, a wykształcone ostatecznie w średniowieczu.

Należą tu:

- zespół zabudowań Wzgórza Wawelskiego z zamkiem królewskim i katedrą,
- obszar Starego Miasta ograniczony linią Plant, który aktem lokacyjnym z 1257 r. otrzymał regularny kształt średniowiecznego miasta z czworobocznym rynkiem, poprzecinanego siatką ulic i placów, będący skupiskiem kościołów, pałaców, kamienic, zawierający elementy stylistyczne od XI do XX w.,
- średniowieczne miasto Kazimierz ze Stradomiem.

Zespoły te z końcem XVIII w. i w XIX w. wzbogacone zostały przez:

- odrębny zespół miejski Podgórze, założony w 1784 r. przez Austriaków, jako konkurencyjny dla Krakowa, a przyłączony doń w 1915 r.,
- obszar miejski zawarty w obrębie tzw. II pierścienia zabudowy, ograniczony Alejami Trzech Wieszców, który tworzył ongiś przedmieścia i jurydyki rozwijające się od średniowiecza. W skład jego weszły historyczne dzielnice, jak: Piasek, Kleparz, Wesoła, Nowy Świat, Smoleńsk – które w 2. poł. XIX w. i na początku XX w. wypełniły się zespołami architektonicznymi w stylu historyzmu, secesji i modernizmu,
- zabytkowe układy historyczno-urbanistyczne otaczające powyższe zespoły, z zabudową sięgającą średniowiecza i z relikwami budownictwa ludowego – Dębniki, Grzegórzki, Wola Justowska, Krowodrza, Bronowice, Bielany, Zwierzyniec, Przegorzały, Mogiła.

45. Specyficzna rola przypada **zespołom cmentarnym** stanowiącym zespolone zabytki historii, sztuki ogrodowej, małej architektury i rzeźby.
46. Charakterystyczne dla Krakowa są **fortyfikacje dawnej austriackiej Twierdzy Kraków**, wzniesione w latach 1850–1914, otaczające centrum potrójnym pierścieniem, składające się z obiektów i urządzeń obronnych oraz zaplecza, o olbrzymiej skali przestrzennej wkomponowanej w zielen maskującą.
47. Do miejskich wewnątrz krajobrazowych należą także obszary zieleni jak Planty, ogrody, parki miejskie i dworskie. Szczególna rola przypada Błoniom Krakowskim, wchodzącym zielonym klinem w pobliże Starego Miasta.

Prezentowane zespoły tworzą **konglomerat** obrazujący proces tworzenia się historycznego śródmieścia, otoczonego rozwijającymi się, a z czasem wchłanianymi zespołami przedmieść i osad podmiejskich.

Szczególne znaczenie historycznych zespołów zabytkowych Krakowa stanowi fakt przetrwania i zachowania układów urbanistyczno-architektonicznych w stanie autentycznym, z oryginalnymi przekształceniami stylistycznymi.

48. Z wymienionych kompleksów zabytkowych istotne znaczenie mają:

- 1) **Zabudowa Wzgórza Wawelskiego,**
- 2) **Zespół Starego Miasta,**
- 3) **Dzielnica Kazimierz,**
- 4) **Dzielnica Podgórze,**
- 5) **Obszar tzw. II obwodnicy,**
- 6) **Tereny rozciągające się poza linią II obwodnicy,**
- 7) **Bezcenne budowle sakralne w granicach Krakowa,**
- 8) **Zabytki techniki miejskiej,**
- 9) **Zasoby budownictwa ludowego.**

Szczegółowa charakterystyka zawarta została w załączniku 3 do *Programu*.

49. Stan utrzymania zabytków nieruchomych

Zabytkowe obiekty mieszkalne w miastach i miasteczkach są w **złym stanie**.

Przez wiele lat nie prowadzono w nich systematycznie remontów, brakowało funduszy na dostosowanie ich do standardów współczesnych.

Zespoły sakralne i budowle użyteczności publicznej są na ogół dobrze utrzymane.

W złym stanie jest natomiast większość zespołów dworsko-parkowych i zespołów zabytkowej zieleni. Wykorzystywane przez długi czas niezgodnie z funkcją lub pozostające bez zagospodarowania wymagają działań rewaloryzacyjnych oraz zmiany sposobu użytkowania. Układy przestrzenne założeń parkowych są często nieczytelne.

W złym stanie technicznym są zabytki przemysłu, techniki i sztuki inżynierskiej. Obiekty, stając się nieprzydatnymi w swoich pierwotnych funkcjach, pozostają niezagospodarowane i niszczeją.

6. Zasoby dziedzictwa kultury w Małopolsce – zabytki ruchome

50. Do rejestru zabytków **zabytek ruchomy** wpisuje się na podstawie decyzji wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków na wniosek właściciela tego zabytku. Wojewódzki konserwator zabytków może wydać z urzędu decyzje o wpisie zabytku ruchomego do rejestru w przypadku uzasadnionej obawy zniszczenia, uszkodzenia lub nielegalnego wywiezienia zabytku za granicę. **Centralną ewidencję zabytków ruchomych** prowadzi Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków w Warszawie. W jego zasobach – dotyczących województwa małopolskiego znajdują się (stan na 30 XII 2003 r.) 1043 decyzje o wpisie do rejestru obejmujące **18 263 obiekty**.

Obecnie trwają prace nad uruchomieniem bazy danych o zabytkach ruchomych wpisanych do rejestru, które zakończone zostaną w 2005 r.

51. Zabytki ruchome w zbiorach muzealnych

Do rejestru zabytków nie wpisuje się zabytku wpisanego do **inwentarza muzeum** lub wchodzącego w skład narodowego **zasobu bibliotecznego**.

Muzea stanowią najważniejszą formę organizacyjną opieki nad zabytkami ruchomymi.

Są to instytucje kultury, które gromadzą, rejestrują, konserwują i przechowują oraz udostępniają publiczności w formie wystaw dobra i wytwory kultury w zakresie sztuki, wiedzy i przyrody oraz prowadzą działalność naukową, oświatową i popularyzatorską.

Muzea są skarbnicą historii regionu i narodu, owocem pasji ludzi tu wyrosłych, efektem często wieloletnich, mozolnych zabiegów lokalnych instytucji, samorządów, towarzystw regionalnych, mieszczańskiej inteligencji, duchownych, nauczycieli.

Są pozostałością, a często tylko śladem dawnych fortun, rodów, zdarzeń, dramatów, „złotych” okresów, wojen, upadków i świetności.

Stanowią dokumentację narodowej, religijnej i kulturowej tożsamości. Często – niestety – tylko cząstkową.

52. Na terenie województwa małopolskiego działa 105 muzeów. Jest to blisko 1/6 wszystkich muzeów w Polsce (664 muzeów).

Instytucje te działają w oparciu o statuty nadane im przez organizatora (w tym przypadku przez Ministerstwo Kultury lub jednostki samorządu terytorialnego bądź inne osoby prawne) w trybie określonym w *Ustawie o muzeach i Ustawie o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej*.

Na terenie województwa małopolskiego funkcjonują instytucje muzealne, dla których organizatorem jest Ministerstwo Kultury:

- Muzeum Narodowe w Krakowie wraz z oddziałami,
- Zamek Królewski na Wawelu – Państwowe Zbiory Sztuki w Krakowie wraz z oddziałami,
- Muzeum Żup Krakowskich w Wieliczce,
- Państwowe Muzeum Oświęcim-Brzezinka.

Muzea o charakterze regionalnym prowadzi województwo małopolskie:

- Muzeum Archeologiczne w Krakowie (wraz z oddziałem w Nowej Hucie),
- Muzeum Etnograficzne im. Seweryna Udzieli w Krakowie,
- Muzeum Lotnictwa Polskiego w Krakowie,
- Muzeum Okręgowe w Nowym Sączu (z oddziałami w Nowym Sączu oraz Sądeckim Parkiem Etnograficznym, Muzeum Lachów Sądeckich w Podegrodziu, Ośrodkiem Budownictwa Ludowego w Szymbarku wraz z cerkwią w Bartnem, Muzeum Pienińskim im. J. Szalaya w Szczawnicy, Muzeum Nikiфора w Krynicy, Oddziałem w Zamku w Nowym Wiśniczu)
- Muzeum Okręgowe w Tarnowie (z oddziałem – Muzeum Etnograficznym w Tarnowie, Dworem w Dołędzie, Zagrodą Felicji Curyłowej w Zalipiu, Zamkiem w Dębnie, Muzeum Pamiątek po Janie Matejce w „Koryznówce” w Nowym Wiśniczu, Muzeum Wincentego Witosa w Wierzchosławicach),
- Muzeum Tatrzańskie im. Dra Tytusa Chałubińskiego w Zakopanem (z oddziałami: Galerią Sztuki im. W.I. Kulczyckich, Muzeum Pamiątek Kornela Makuszyńskiego, Galerią Władysława Hasióra, Muzeum Stylu Zakopiańskiego willa „Koliba”, Zagrodą Korkoszów w Czarnej Górze, Zagrodą Sołtysów w Jurgowie, Muzeum Powstania Chochołowskiego, Dworem w Łopusznej),
- Muzeum Armii Krajowej im. Generała Fieldorfa „Niła” w Krakowie, prowadzone wspólnie z Gminą Miasta Krakowa.

Innymi, ważniejszymi placówkami muzealnymi w regionie są instytucje prowadzone przez jednostki samorządu terytorialnego, organizacje pozarządowe lub osoby prawne, a wśród nich m.in.:

- Muzeum Archidiecezjalne w Krakowie,
- Muzeum Czynu Niepodległościowego – Dom im. J. Piłsudskiego w Krakowie,
- Muzeum Farmacji Collegium Medicum Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie,
- Muzea Geologiczne Instytutu Nauk Geologicznych PAN oraz Instytutu Nauk Geologicznych UJ w Krakowie,

- Muzeum Historii Fotografii w Krakowie,
- Muzeum Historyczne Miasta Krakowa wraz z oddziałami,
- Muzeum Przyrodnicze ISEZ PAN w Krakowie,
- Muzeum Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie,
- Muzeum Zoologiczne Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie,
- Muzeum Inżynierii Miejskiej w Krakowie,
- Uzdrowisko Kopalnia Soli Bochnia sp. z o.o.,
- Muzeum im. prof. S. Fischera w Bochni,
- Muzeum Ziemi Wiśnickiej w Nowym Wiśniczu,
- Małopolskie Muzeum Pożarnictwa w Alwerni,
- Muzeum w Chrzanowie wraz z Nadwiślańskim Parkiem Etnograficznym w Wygiełzowie-Lipowcu,
- Muzeum Ziemi Trzebińskiej w Trzebini,
- Muzeum Powiśla Dąbrowskiego w Dąbrowie Tarnowskiej,
- Muzeum Drogownictwa w Szczucinie,
- Muzeum Regionalne w Bieczu,
- Muzeum Regionalne PTTK w Gorlicach,
- Muzeum Ziemi Krzeszowickiej w Krzeszowicach,
- Muzeum Ojcowskiego Parku Narodowego w Ojcowie,
- Muzeum Ziemi Słomnickiej w Słomnikach,
- Skansen Budownictwa Ludowego w Laskowej,
- Muzeum Regionalne Ziemi Limanowskiej w Limanowej,
- Muzeum Biograficzne Władysława Orkana „Orkanówka” w Porębie Wielkiej,
- Muzeum Regionalne Ziemi Miechowskiej i Muzeum Kościuszkowskie w Miechowie,
- Muzeum Regionalne PTTK w Dobczycach,
- Muzeum Regionalne „Dom Grecki” w Mysłenicach,
- Muzeum Regionalne PTTK w Muszynie,
- Muzeum Regionalne w Piwnicznej Zdroju,
- Muzeum Regionalne im. Seweryna Udzieli w Starym Sączu,
- Muzeum Pszczelarstwa im. Bogdana Szymusika w Stróżach,
- Skansen Taboru Kolejowego w Chabówce,
- Zbiory Przyrodniczo-Etnograficzne Pienińskiego Parku Narodowego w Krościenku nad Dunajcem,
- Zespół Zamkowy w Niedzicy – Zamek, Spichlerz,
- Muzeum Podhalańskie PTTK w Nowym Targu,
- Muzeum Gorczańskie w Rabce-Zdroju,
- Muzeum im. Władysława Orkana w Rabce-Zdroju,
- Muzeum Orawski Park Etnograficzny w Zubrzycy Górnej,
- Muzeum Pożarnictwa Ziemi Olkuskiej w Olkuszu,
- Izba Regionalna Ziemi Makowskiej w Makowie Podhalańskim,
- Muzeum Turystyki Górskiej na Markowych Szczawinach,
- Muzeum Diecezjalne w Tarnowie,
- Muzeum Historyczno-Etnograficzne w Andrychowie,
- Izba Regionalna w Lanckoronie,

- Muzeum Miejskie w Wadowicach,
- Muzeum Niepołomickie Zamek Królewski w Niepołomicach,
- Muzeum Żup Krakowskich w Wieliczce.

oraz wiele innych izb regionalnych i izb pamięci.

53. **W muzeach województwa małopolskiego znajduje się 3 881 508 muzealiów** (w Polsce – 13 154 638), to jest przedmiotów o trwałej wartości kulturowej (historycznej, naukowej, poznawczej, estetycznej), politycznej lub społecznej, podlegających ochronie prawnej i należących do zbiorów muzealnych, tzn. objętych inwentarzem zabytków w muzeum.

54. **Zbiory muzealiów w województwie małopolskim stanowią 29,5% zasobów muzealnych Polski.**

Zasoby o wartości muzealnej zgromadzone są także w kościołach i klasztorach, w wyodrębnionych ekspozycjach o charakterze muzealnym w bibliotekach i archiwach oraz u osób prywatnych.

Część zbiorów w muzeach państwowych i samorządowych stanowią i stanowić będą w coraz większej ilości depozyty kolekcji prywatnych.

55. W muzeach województwa małopolskiego znajduje się 56 330 obiektów wypożyczonych z innych muzeów, instytucji oraz osób prywatnych, wpisanych do księgi depozytów. Funkcjonuje w nich ponad 300 stałych wystaw własnych.

7. Krajobraz kulturowy

Definicja krajobrazu kulturowego została przyjęta w ustawie o ochronie i opiece nad zabytkami. Krajobraz kulturowy jest to „przestrzeń historycznie ukształtowana w wyniku działalności człowieka, zawierająca wytwory cywilizacji oraz elementy przyrodnicze”.

56. **Małopolska to kraina historyczna o niezwykle bogactwie krajobrazów naturalnych i kulturowych;** opierająca się na grzbiecie karpackim, zamykająca w swych granicach wzniesienia Pogórza Karpackiego i łagodne sfałdowania Wyżyny Krakowskiej (urozmaicone skałami jurajskimi i lessowymi wąwozami), przecięta doliną Wisły i dolinami jej dopływów. Jej rzeźba jest urozmaicona, pełna naturalnego piękna.

57. Niegdyś w krajobrazie dominowały lasy. Postępy osadnictwa sprawiły, że przewagę zyskał **krajobraz rolniczy**, przetykany siecią traktów handlowych i miast.

58. Do dziś charakterystyczne dla południowej partii Małopolski i wyróżniające się w skali kraju są rozległe **tereny leśne**. Lasy Tatr, Pienin, Gorców i Beskidu Sądeckiego nie są terenami zieleni komponowanej, przeciwnie – przynajmniej w części są to obszary o krajobrazie zbliżonym do naturalnego.

59. Należy podkreślić, że nawet obecnie, gdy znany jest rozległy zakres ingerencji ludzkiej, lasy często są postrzegane jako obszary o krajobrazie pierwotnym, co dla charakterystyki walorów krajobrazu kulturowego danego obszaru ma fundamentalne znaczenie.

Postrzeganie takie ułatwiało też, obok bezspornych racji przyrodniczych, decyzje o tworzeniu parków narodowych.

Owe kompleksy leśne, ów **górski krajobraz Tatr, Pienin, Gorców i Beskidu to jeden z najważniejszych rysów charakterystycznych dla krajobrazu regionu** i dla określenia jego walorów kulturowych; to jeden z zasadniczych elementów współtworzących tożsamość kulturową poszczególnych obszarów, wymagający dostrzeżenia nie tylko przez pryzmat przyrodniczy, ale i w całej gamie odniesień historycznych.

60. Obszary o szczególnych wartościach krajobrazu kulturowego mogą być uznane za **park kulturowy**.

61. **Park kulturowy** jest formą ochrony krajobrazu kulturowego, umożliwiającą zachowanie wyjątkowych wartości historyczno-kulturowych w jednoczesnym ewentualnym powiązaniu z ochroną środowiska przyrodniczego.

Celem ustanowienia takiej formy ochrony jest potrzeba zachowania ciągłości tradycji krajobrazu i umożliwienie jego rozwoju zgodnie z tradycjami regionu.

Art. 16 pkt 1 cyt. *Ustawy o ochronie i opiece nad zabytkami* stanowi, że: „Rada gminy, po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków, na podstawie uchwały, może utworzyć park kulturowy w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej”.

Na terenie Małopolski zidentyfikowano i wstępnie opracowano merytorycznie 224 obszary, które potencjalnie powinny być chronione w formule parków kulturowych.

8. Wartości niematerialne (w tym regionalizacja etnograficzna)

62. **Terytorium i granice ziemi i województwa małopolskiego** zmieniały się wielokrotnie w ciągu tysiącletniej historii państwa polskiego.

63. **8.1. Zróżnicowanie etnograficzne**

Województwo małopolskie **jest najbardziej zróżnicowanym pod względem etnograficznym województwem w kraju**.

64. Grupy etnograficzne, tak różnorodne, posiadające **odrębne elementy kultury ludowej**, tworzą jednak całość i są od wieków nierozdzielnie związane z historyczną Małopolską. Charakterystyczna kultura ludowa **Krakowiaków, Lachów** czy **Górali** stanowić może (i stanowi) niepowtarzalną atrakcję turystyczną województwa.

65. Ogólnie stwierdzić można, że na terenie województwa, pod względem językowym, **mamy do czynienia z dialektem** północno-zachodnio-małopolskim, do którego zalicza się dialekty: podhalański, karpacko-podgórskie, gwary okolic Krakowa oraz dialekt środkowomałopolski.
66. Na terenie województwa identyfikowane są następujące tradycyjne **grupy etnograficzne Krakowiaków, Lachów i Górali**:
- Górale Babiogórscy (okolice Zawoi) i Górale Beskidu Małego (okolice Suchej Beskidzkiej, Makowa Podhalańskiego, a także częściowo gminy Kęty i Wadowice),
 - Orawiaci (Jabłonka, Lipnica Mała i Wielka, Zubrzyca Górna i Dolna, Orawka, Chyżne, Harkabuz, Podwilk, Podsarnie, Podszkle, Piekienik),
 - Górale Podhalańscy (Tatry – Zakopane po Nowy Targ, okolice Chochołowa, Czarnego Dunajca, Bukowiny Tatrzańskiej, Białki Tatrzańskiej),
 - Górale Spiszy (Jurgów, Czarna Góra, Trybsz, Frydman, Felsztyn, Sromowce, Niedzica, Kacwin, Łapsze Niżne, Łapsze Wyżne, Łapszanka),
 - Górale Szczawnicy (Pienińscy – Szczawnica, Krościenko, Grywałd, Tylka, Hałuszowa),
 - Rusini Szlachtowscy (okolice Szlachtowej – Szlachtowa, Jaworki, Biała Woda, Czarna Woda),
 - Łemkowie (okolice Krynicy, Królowej Ruskiej, Muszyny, Łabowej, Wierchomli, Łosi, Muszynki, Czarnego, po granice województwa na wschodzie),
 - Górale Beskidowi (okolice Jordanowa, Skomielnej Białej, Łętowni, Spytkowic, Rabki),
 - Zagórzanie i Kliszczacy (okolice Mszany Dolnej, Lubnia – Kasinka Mała i Wielka, Jurków, Mszana Górna i Dolna, Raba Niżna, Olszówka, Niedźwiedz, Poręba Wielka, Lubomierz, Rzeki),
 - Lachy Limanowskie (okolice Limanowej, Dobrej, Słopnic, Jurkowa, wsi: Dobra, Jaworzna, Kamionka Mała, Kasina, Kisielówka, Kłodne, Kobyłczyzna, Koszary, Krosna, Laskowa, Limanowa, Lipowe, Łososina Górna, Makowica, Męcina, Młynne, Mordarka, Pasierbiec, Piekiełko, Pisarzowa, Podłopień, Porąbka, Sechna, Siekierczyzna, Słopnice, Sowliny, Stara Wieś, Strzeszyce, Tymbark, Ujanowice, Wysokie, Zamieście, Zawadka, Żmiąca, miasto i gmina Limanowa, gminy: Dobra, Laskowa, Tymbark),
 - Lachy Sądeckie (okolice Nowego Sącza, Starego Sącza, Podegrodzia, okolice Wojakowej, Iwkowej, Wytrzyszczki, miejscowości: Nowy Sącz, Stary Sącz, Podegrodzie, Jazowsko, Olszana, Szczereż, Czarny Potok, Łukowica, Przyszowa, Słopnice, Ptaszkowa, Paszyn, Rożnów, Tropie),
 - Górale Łąccy (okolice Łącka, Tylmanowej, wsie: Łącko, Maszkowice, Zarzecze, Zagorzyn, Wola Piskulina, Wola Kosnowa, Kicznia, Zabrzeż),
 - Górale Sądeccy (Biali – okolice Kamienicy, Szczawy, Obidzy, Piwnicznej, wsie: Zasadne, Zalesie, Zabłudza, Obidza),
 - Pogórzanie (okolice Gorlic, Grybowa, Krużlowej, Lipnicy Wielkiej, zach. część Pogórza Cieżkowickiego),
 - Krakowiacy Zachodni – odmiana Szczyrzycan (Jodłownik, Szczyrzyc, Góra Jana, Krasne, Lasocice),

- Krakowiacy Wschodni (tereny pomiędzy Wisłą, Rabą, Wisłokiem, okolice Tarnowa, Zakliczyna, Ciężkowic, Powiśle Dąbrowskie wraz z Zalipiem),
- Krakowiacy Zachodni (teren powiatów: miechowskiego, olkuskiego, chrzanoskiego, krakowskiego, oświęcimskiego, wadowickiego, północna część myślenickiego, część proszowickiego).

67. 8.2. Elementy niematerialne wartości dziedzictwa kulturowego Małopolski

Najważniejsze elementy niematerialne konstytuujące obraz kulturowy regionu to:

- historia łącząca obszar od X wieku,
- historyczne gęste zaludnienie, odróżniające ją od obszarów np. Śląska Opolskiego i Śląska Raciborskiego,
- oddziaływanie królewskiego ośrodka (m.in. kulturowego) w Krakowie na cały obszar historycznej ziemi krakowskiej,
- organizacja życia religijnego kształtowana przez historyczną strukturę Archidiecezji Krakowskiej,
- małopolska sztuka cechowa,
- tradycje związane z wydobyciem soli w Wieliczce i Bochni,
- style budownictwa regionalnego, w szczególności krakowskiego, podhalańskiego, pogórzańskiego,
- strój ludowy krakowski traktowany jako strój narodowy,
- kultywowane elementy kultury ludowej z przywiązaniem do obrzędów religijnych, świąt roku liturgicznego oraz zwyczajów, tradycji i podań ludowych,
- pogranicze grup etnograficznych krakowskiej i świętokrzyskiej oraz krakowskiej i rzeszowskiej, przenikanie się kultur na pograniczu polsko-łemkowskim i polsko-słowackim,
- ważnym elementem wartości niematerialnych regionu są żywe ośrodki kultu religijnego (np. Bochnia, Kalwaria Zebrzydowska, Limanowa, Ludźmierz, Maków Podhalański, Staniątki, Stary Sącz, Szczepanów, Tropie, Tuchów, Wieliczka).

68. 8.3. Zachowane typy tradycyjnego budownictwa mieszkalnego

W Małopolsce zachowały się następujące podstawowe typy tradycyjnego budownictwa mieszkalnego:

- budownictwo na Wyżynie Krakowskiej charakteryzujące się dachami 4-spadowymi, z przyczółkami, gankami, przysłupami, chałupami malowanymi na niebiesko lub mytymi albo malowanymi w pasy, 2-traktowymi, centralnymi, o przewadze drewna jako budulca,
- budownictwo w południowej części Wyżyny Miechowskiej i na Płaskowyżu Proszowickim: dachy 2-spadowe, białe, 2-traktowe. Materiał – przewaga murowanych,
- budownictwo na Nizinie Nadwiślańskiej i Działach Niepołomicko-Bielczańskich: dachy 4-spadowe, niebieskie, 2-traktowe, 1-traktowe (enklawa). Materiał – przewaga drewnianych,
- budownictwo pogranicza Pogórza Wielickiego i na Pogórzu Bocheńskim: dachy 4- i 2-spadowe, przysłupy, niebieskie, 2-traktowe i centralne. Materiał – przewaga drewnianych,

- budownictwo na Pogórzu Wiśnickim i w Beskidzie Makowskim: dachy 4-spadowe, przyczółki, niebieskie, 2-traktowe i centralne. Materiał – przewaga drewnianych,
- budownictwo na Pogórzu Wiśnickim i południowo-zachodnich okolic Krakowa: dachy 4 i 2-spadowe, przyczółki, niebieskie, 2-traktowe. Materiał – przewaga drewnianych.

9. Zasoby archeologiczne

69. 9.1. Archeologiczne zdjęcie Polski

Wiadomości o stanowiskach archeologicznych pochodzą z badań archeologicznych bądź z odkryć przypadkowych, zgłaszanych przez znalazców instytucjom archeologicznym (wiadomości te trafiają ostatecznie do wojewódzkiego konserwatora zabytków).

70. Najliczniejszych informacji dostarczają planowe **badania poszukiwawcze**, od ponad dwudziestu lat realizowane w ramach tzw. **Archeologicznego Zdjęcia Polski (AZP)**. Akcja ta realizowana jest poprzez służby konserwatorskie. Jeden komplet dokumentacji z badań na danym obszarze AZP przekazywany jest do centralnego archiwum w Ośrodku Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego przy Ministrze Kultury. **Badaniami poszukiwawczymi AZP objęto do tej pory 69% powierzchni województwa małopolskiego**, tzn. większość dostępnych obszarów.

Nie przebadane do tej pory tereny to głównie lasy, nieużytki (w tym skalne partie gór) zbiorniki wodne.

Badania AZP dają najlepsze rozpoznanie, jeśli chodzi o rozmieszczenie śladów starożytnego osadnictwa, jednak informacje, jakich dostarczają, dalekie są od dokładności. Pozwalają natomiast z powodzeniem na wyrobienie sobie poglądu odnośnie do ogólnej sytuacji kulturowej danego obszaru.

71. 9.2. Inwentaryzacja stanowisk archeologicznych

Na obszarze województwa małopolskiego zinwentaryzowano **17 401 stanowisk archeologicznych**.

72. Ogromna większość z nich – blisko 11 tys. – to nieokreślone ślady pobytu ludzi w różnych okresach pradziejów; bliższych informacji na temat charakteru, chronologii i rzeczywistej wartości naukowej tych stanowisk mogą dostarczyć jedynie badania wykopaliskowe.

73. Pozostałe stanowiska to w zdecydowanej większości **pozostałości po osadach** otwartych z różnych okresów pradziejów, **od neolitu aż po wczesne średniowiecze** (6 056) i **pozostałości po cmentarzyskach** ciałopalnych i szkieletowych (210).

Trzeba jednak wziąć pod uwagę fakt, że na niektórych terenach (np. na obszarach pokrytych glebami lessowymi) cmentarzyska z naturalnych przyczyn ujawniają się trudniej i jest bardzo prawdopodobne, że wiele spośród odkrytych tam stanowisk, zinterpretowanych jako osady otwarte, to w rzeczywistości pozostałości po cmentarzyskach, zwłaszcza ciałopalnych.

74. Inną grupę tworzą **stanowiska o własnej formie krajobrazowej**, do której zaliczymy:
- grodziska, gródki, strażnice, osady obronne (74),
 - pozostałości po fortyfikacjach ziemnych (7),
 - cmentarzyska kurhanowe, względnie pojedyncze kurhany (69).

Można jeszcze wymienić:

- stanowiska będące śladami miast wczesnośredniowiecznych (25),
 - jaskinie ze stwierdzonymi śladami osadnictwa (97),
 - stanowiska produkcyjne, jak np. kopalnie (12).
75. Jeśli chodzi o chronologię, to **stanowiska najwcześniejsze, datowane na starszą środkową epokę kamienia** znajdują się głównie na obszarze Jury Krakowsko-Częstochowskiej i w dolinie Wisły.

Stanowiska z epok późniejszych (neolit, epoka brązu, żelaza, okres wczesnohistoryczny) występują na terenie całego województwa, przy czym są tu obszary szczególnie chętnie zasiedlane, jak np. Wyżyna Miechowska, Działy Proszowskie czy Pogórze Wielickie.

W czasach wczesnohistorycznych osadnictwo skupiało się wokół ośrodków miejskich.

76. Na wspomnianą wyżej ogólną liczbę ponad 17 tys. stanowisk archeologicznych znanych z terenu województwa małopolskiego jedynie 416 wpisanych jest do rejestru zabytków.

Istnieje też 1 stanowisko posiadające rangę pomnika historii (krakowskie Stare Miasto wraz z Podgórzem i Kazimierzem).

10. Czynniki tożsamości regionalnej Małopolski

77. Małopolska to kraina, której historia jest zapisana w krajobrazie kulturowym. Jest to kraina: krajobrazów, miast historycznych, budownictwa drewnianego, zabytkowych uzdrowisk, pereł architektury sakralnej osadzonych w krajobrazie, warowni oraz bogactwa różnego dziedzictwa kultury niematerialnej – lokalnych tradycji i tożsamości, także dziedzictwa mniejszości narodowych.

Przez wieki ów krajobraz był kształtowany przez człowieka w równowadze z warunkami przyrodniczymi, dzięki czemu kultura i natura tworzyły harmonijną całość.

Obszary, na których taki stan jest zachowany do dziś, mają najwyższy walor atrakcyjności turystycznej i wartości kulturowej.

78. **10.1. Elementy tożsamości regionalnej (czynniki terytorialne)**
Dla określenia wartości krajobrazu kulturowego, województwo małopolskie można podzielić na następujące terytoria:
- 1) **Subregiony historyczno-kulturowe:**
historyczne powiaty – biecki, krakowski, Książ Wielki, lelowski, pilzneński, proszowski, sądecki, śląski.

- 2) **Mikroregiony historyczno-kulturowe w regionie krakowskim:**
Orawa, Podhale, Spisz, Sądecczyzna, pogranicze łemkowskie.
- 3) **Inne obszary historyczne, naturalne i kulturowe:**
Jura Krakowsko-Częstochowska, Puszcza Niepołomska, Ojcowski Park Narodowy, Gorczański Park Narodowy, Tatrzański Park Narodowy, Pieniński Park Narodowy, Babiogórski Park Narodowy, Popradzki Park Krajobrazowy, Nidziański Park Krajobrazowy (objęte działaniami w zakresie zintegrowanej ochrony).
- 4) **Obiekty liniowe (drogi, doliny rzeczne):**
odcinek południowy średniowiecznego szlaku komunikacyjnego tzw. – Wielka Droga – z Krakowa do Gdańska przez Prądnik, Batowice, Słomniki, Miechów, dalej ku północy, średniowieczny szlak komunikacyjny ze Śląska na Ruś, z ominięciem Krakowa, który biegł od strony Olkusza, przez Skałe, Iwanowice, Niedźwiedz, Prandocin, Wiślicę, stamtąd do Sandomierza i dalej na wschód, doliny: Dunajca, Popradu, Wisły, Raby, Rudawy, Prądnika, Dłubni, Szreniawy.

79. 10.2. Czynniki sektorowe dziedzictwa kulturowego Małopolski

Do czynników sektorowych należy:

- 1) **Specyficzne dziedzictwo krajobrazowe:**
Jura Krakowsko-Częstochowska, Brama Krakowska, krajobraz gór i pogórza, szkarpa pradoliny Wisły z Hebdowem, Igołomią, Zofiopolom, systemy młynarskie rzek Prądnika i Dłubni, system Twierdzy Kraków, linia zamków obronnych Jury Krakowsko-Częstochowskiej, linia zamków obronnych doliny Dunajca.
- 2) **Specyficzne dziedzictwo materialne:**
kościół drewniany, zamki Jury Krakowsko-Częstochowskiej, warownie, Twierdza Kraków, kopalnie soli w Wieliczce i Bochni, obóz Auschwitz, zespoły sakralne powiązane z krajobrazem, budownictwo regionalne krakowskie, góralskie, pogórzanskie, żywieckie, architektura cerkiewna, zasoby archiwalne zgromadzone w archiwach, małopolskie malarstwo tablicowe, typ gotyckich obrazów Matki Boskiej z Dzieciątkiem /piekarski/, małopolska sztuka cechowa, założenia ogrodów włoskich, układy urbanistyczne miast kazimierzowskich, układy ruralistyczne w osadnictwie wiejskim.
- 3) **Specyficzne dziedzictwo niematerialne:**
historia łącząca obszar od XI wieku, historyczne duże zaludnienie, odróżniające ziemię krakowską od obszarów np. Śląska Opolskiego, Śląska Raciborskiego, świadomość odrębności szlachty ziemi krakowskiej /odrębny strój, godła/, nazewnictwo /nazwy miejscowości kończące się na -ice/, oddziaływanie królewskiego ośrodka /m.in. kulturalne/ w Krakowie na cały obszar historycznej ziemi krakowskiej, dominacja stołecznego miasta Krakowa, Kraków jako centralny ośrodek kultury, sztuki, nauki, główna rola Krakowa w rozwoju sztuki w Polsce – miasto przyjmuje refleksy sztuki europejskiej i wysyła je na cały kraj, Uniwersytet Krakowski kształtujący

elitę kulturalną i naukową, Częstochowa jako miejsce kultu Matki Boskiej Częstochowskiej i miejsce pielgrzymek oraz inne miejsca kultu, pielgrzymki patriotyczne na Wawel, Wawel – nekropolia władców Polski, herb ziemi krakowskiej – godło Polski, organizacja życia religijnego kształtowana przez historyczną strukturę Archidiecezji Krakowskiej, szkoła krakowska w architekturze gotyckiej, izolacja środowisk miejscowych zmierzających ku jednolitemu modelowi, strój ludowy krakowski traktowany jako strój narodowy, folklor krakowski i góralski, Szlak Kościuszkowski, pogranicze grup etnograficznych krakowskiej i świętokrzyskiej oraz krakowskiej i rzeszowskiej, pogranicze polsko-łemkowskie, pogranicze polsko-słowackie.

4) **Dziedzictwo grup narodowościowych i etnicznych:**

kultura materialna, duchowa i społeczna Łemków oraz grup etnicznych – Pogórze, Górali Sądeckich, Krakowiaków Wschodnich i Zachodnich, Kliszczaków, Zagórze, Siewierzan, grupy świętokrzyskiej, Rzeszowiaków, Lachów Sądeckich, Lachów Limanowskich, Górali Łąckich, Górali Śląskich, Żywczaków, Górali Orawskich, Górali Podhalańskich, Górali Pienińskich, Górali Spiskich.

[...]